

Anna Zimnowodzka

Wyższa Szkoła Języków Obcych
im. Samuela Bogumiła Lindego w Poznaniu
azimnowodzka@go2.pl

Miejsca kultu Fruktuoza, Auguriusza i Eulogiusza w Tarragonie (IV-VIII w.)

Abstrakt:

Na skutek prześladowań cesarza Waleriana w 259 roku na arenie amfiteatru w ma-
lowniczo położonej rzymskiej *Tarraco* (Tarragonie) zginęli biskup Fruktuoz i jego
dwaj diakoni Auguriusz i Eulogiusz. O tym pierwszym poświadczonym źródłowo
męczeństwie poniesionym na terenie *Hispanii* wspomina autor *Passio Fructuosi,
Augurii et Eulogii*, relacji spisanej prawdopodobnie przez jednego ze świadków
wydarzeń. Prochy męczenników złożono *extra muros*, na rozległej nekropoli.
W IV wieku wokół ich grobu powstał ogromny kompleks pielgrzymkowy, do
którego przybywali pielgrzymi z różnych stron *Orbis Christianus*. W VI wieku
w amfiteatrze, miejscu męczeńskiej śmierci biskupa i diakonów, wzniesiono ku
ich czci bazylikę. Ich relikwie były czczone w Tarragonie z pewnością do począt-
ku VIII wieku, a sam kult, po wywiezieniu relikwii z miasta w wyniku inwazji
arabskiej, przetrwał prawdopodobnie dłużej. I chociaż pozostałości miejsc kultu
męczenników tarragońskich uchodzą wśród badaczy za najobszerniej przebadane
i opracowane, wiele pytań pozostaje wciąż bez odpowiedzi. Warto zatem po raz
kolejny zebrać dotychczasowe wyniki badań, zweryfikować je i skonfrontować
ze źródłami pisanymi, tym samym ustalić, jaki jest obecny stan wiedzy o tych
najstarszych miejscach kultu męczenników na Półwyspie Iberyjskim.

Słowa kluczowe: *Tarraco* (Tarragona), Fruktuoz, prześladowania, kult, relikwie

Abstract:**Cult Places of Fructuosus, Augurius and Eulogius in Tarragona (4th-8th Century)**

During the Emperor Valerian's persecutions in 259, bishop Fructuosus and his two deacons Augurius and Eulogius were killed in the amphitheatre arena of the picturesque Roman city of *Tarraco* (Tarragona). This is the earliest martyrdom known from written sources in Hispania, mentioned by the author of the *Passio Fructuosi, Augurii et Eulogii*, an account probably written down by one of the witnesses to the events. The ashes of the martyrs were deposited in a vast necropolis *extra muros*. In the 4th century, a huge pilgrimage complex was built around their grave, to which pilgrims from all parts of the *orbis christianus* flocked. In the 6th century, a basilica was erected in their honour at the amphitheatre – the site of the martyrdom of the bishop and his deacons. Their relics were certainly venerated in Tarragona until the early 8th century, and the cult itself, after the relics were carried away from the city after the Arab invasion, probably lasted longer. Although the remains of the cult sites of the Tarragona martyrs are among the most extensively studied by researchers, many questions still remain unanswered. It is therefore worthwhile to re-collect the results of the hitherto research, to confront them with the written sources, and thus establish the current state of knowledge about these oldest places of cult of the martyrs in the Iberian Peninsula.

Keywords: *Tarraco* (Tarragona), Fructuosus, persecution, cult, relics

W niniejszym artykule podjęta zostanie próba zweryfikowania i uporządkowania dotychczasowego stanu badań na temat miejsc kultu biskupa Fruktuoza oraz diakonów Auguriusza i Eulogiusza w Tarragonie. Potrzeba ponownego opisanie początków, a zwłaszcza rozwoju tych miejsc w mieście, związana była z pojawieniem się w ostatnich kilkunastu latach nowych badań archeologicznych prowadzonych w Tarragonie, które rzucają nowe światło na dotychczasową wiedzę na ten temat. Opisane zostaną dzieje miejsc męczenników z Tarragony do VIII wieku, czyli do inwazji arabskiej na Półwysep Iberyjski, która stanowi dla wszystkich miejsc kultu męczenników hispano-rzymskich i wizygockich moment przełomowy. Rozpoczęto wówczas ukrywać relikwie świętych i wywozić je w bezpieczne i często odległe strony. Nie inaczej było w przypadku biskupa Fruktuoza oraz diakonów Auguriusza i Eulogiusza, których doczesne szczątki z początkiem najazdu

arabskiego opuściły Tarragonę, aby dotrzeć, jeśli wierzyć tekstom pi-sanym, do Capodimonte w Ligurii.

Tytułem wprowadzenia, z konieczności w skrócie, zostanie przy-bliżona historia Tarragony oraz procesu jej chrystianizacji, dzięki cze-mu łatwiej będzie zrozumieć czytelnikowi okoliczności powstawania i rozwoju miejsc kultu pierwszych męczenników z terenu Półwyspu Iberyjskiego.

Początki Tarragony sięgają III wieku p.n.e., kiedy to w 218 roku p.n.e. Rzymianie założyli obóz wojskowy (*castrum*) w miejscu iberyj-skiego *oppidum of Kese/Cese*¹ (Polibiusz, 2005: 158; Tytus Liwiusz, 1974: 61)². Ze względu na dogodnie usytuowanie odegrał on znaczą-cą rolę podczas wojen punickich, a po ich zakończeniu w dalszym ciągu stanowił bazę dla stacjonującego tam wojska (Mar, Ruiz De Árbulo, Vivó, 2010: 39-40; Mar [et al.], 2015a: 68). Zdecydowały o tym również dogodne warunki topograficzne u podnóża wzniesie-nia sprzyjające rozwojowi portu, którego obecność miała kluczowy wpływ na rozkwit późniejszego miasta (Terrado Ortuño, 2019: 58). W II wieku p.n.e. *Tarraco* otrzymała status „centrum polityczno-ad-ministracyjnego” prowincji Hispania Citerior (Hiszpania Bliższa) (Arrayas Morales, 2004: 293; Díaz García, 1997-1998: 122; Ruiz de Árbulo, 1992: 127n.). Wzniesiono wówczas wokół castrum cyklo-powe mury obronne wyposażone w wieże (Hauschild, 1983: 103). Niedługo potem Via Herculea (późniejsza Via Augusta) przecinająca z północnego wschodu na południowy zachód *Tarraco* oraz droga

¹ Nazwy, które pojawiają się w artykule, pochodzą z oryginału Polibiusza i Tytusa Liwiusza oraz z monety odnalezionej podczas wykopalisk. Tłumaczenie tego niewielkiego założenia miejskiego (*oppidum*) według tłumaczenia S. Ham-mera (Polibiusz, 2005) to „Kesse”, zgodnie z cytatem: „Gnejusz Korneliusz [...] zawarł w Iberii w pobliżu tak zwanego Emporium. Od tego miejsca począwszy wysadzał wojsko na ląd; i te miasta pobrażne aż do rzeki Iber [Ebro], które odmawiały mu posłuszeństwa, oblegał, te zaś, które go przyjmowały, traktował po ludzku i okazywał im wszelkie możliwe staranie. [...] Gdy zaś Kartagińczy-cy [...] koło miasta Kesse stanęli naprzeciw niego obozem, Gnejusz wydał im regularną bitwę, w której zwyciężył” (Πολύβιος, 76).

² Zob. Πολύβιος: 76; Titus Livius: 21, 60.

łącząca castrum z obiektami portowymi stały się załącznikiem ulic miasta (Mar [et al.], 2015a: 106). W południowo-zachodniej części miasta powstało forum ze świątynią kapitolińską, zbudowano teatr oraz imponujący akwedukt (Mar [et al.], 2015a: 162-179, 321; Mar [et al.], 2015b: 57). Jeszcze w I wieku p.n.e., prawdopodobnie od Juliusza Cezara, Tarragona otrzymała status kolonii rzymskiej (*colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*) (Bravo Bosch, 2008: 109). Był to znaczący impuls do rozwoju urbanistycznego miasta, kontynuowanego przez Oktawiana Augusta, który w 27 roku p.n.e. przyznał *Tarraco* tytuł stolicy prowincji Hispania Citerior/Tarraconensis (Hiszpania Bliższa/Tarrakońska) (Arrayas Morales, 2004: 229). Po śmierci cesarza jego następca Tyberiusz wybudował na prośbę mieszkańców Tarragony świątynię na cześć Oktawiana Augusta, która stanęła w najwyższym punkcie miasta, na miejscu dawnego obozu wojskowego, a obecnie katedry (Tac. *Ann.*, 1, 78). Świątynia stanowiła część potężnego, wzniesionego na trzech tarasach kompleksu budowli. Składały się na niego położony na najwyższym tarasie plac (150 × 130 m) otoczony portykiem i ze świątynią ku czci Augusta, niżej położony prostokątny plac reprezentacyjny, przeznaczony do zebrań Rady Prowincjonalnej (*Concilium provinciae Hispaniae Citerioris*), oraz cyrk usytuowany na najniższym tarasie (Macias Solé [et al.], 2010: 52; Mar [et al.], 2015b: 83-209).

Sława ówczesnej *Tarraco* docierała z pewnością do najdalszych zakątków świata. Na ten okres datuje się „prawdopodobny” pobyt na terenie Hispanii św. Pawła, który, zdaniem niektórych badaczy, mógł rozpocząć swą misję chrystianizacji właśnie w *Tarraco* (Puig i Tàrrach, 2010: 141-149). O planowanej podróży w tamte strony apostoł wspomina w Liście do Rzymian (Rz 15, 23 i 28), a biskup Klemens Rzymski w Liście do Koryntian stwierdza, iż Paweł „do-tarł aż do zachodnich granic [ziemi]” (List Klemensa Rzymskiego do Koryntian, 5, 7).

Ilustracja 1. Plan *Tarraco* (II-V w.) (Macias [et al.], 2007: 30 – zmodyfikowany przez A. Zimnowodzką)

Na początku II wieku n.e. miało miejsce apogeum rozkwitu rzymskiej *Tarraco*. Funkcjonowały wówczas w mieście ważne budowle administracyjne i religijne: forum kolonii, siedziba *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*; obiekty rozrywkowe: teatr i cyrk, a także wzniesiony *extra muros* na początku II wieku amfiteatr (Macias Solé, 2000: 260) (ilustracja 1). Od połowy II wieku, czego dowodzą świadectwa epigraficzne i archeologiczne, zaczyna się proces stagnacji miasta. Spowolnienie urbanizacyjne widoczne jest również w kolejnym stuleciu (Macias Solé, 2000: 260). W tym czasie w Tarragonie „chrześcijaństwo [było] bardzo rozprzestrzenione, hierarchia [kościelna] dobrze zorganizowana, z biskupem, z diakonami spełniającymi

posługi i wiernymi” (Pisarek, 2001: 119). Jednakże do Tarragony docierają wówczas prześladowania chrześcijan, których dopuszcza się Walerian. Początkowo cesarz złagodził politykę wobec wyznawców Chrystusa, lecz w 257 roku wznowił prześladowania oraz wydał edykt zabraniający kultu chrześcijańskiego i zgromadzeń na cmentarzach. Wspomina o tym Euzebiusz z Cezarei:

Nigdy już nie będzie wolno ani wam, ani nikomu innemu odbywać zebrania, ani wchodzić na tak zwane cmentarze. Gdyby się zaś okazało, że który z was się nie udał na miejsce sobie wskazane, albo gdyby go spotkano na jakimś zgromadzeniu, wtedy się sam narazi na niebezpieczeństwo (Euzebiusz z Cezarei, HE, 7, 11)³.

Niebezpieczeństwo, na które mieli narazić się odstępcy, było w istocie karą śmierci, o czym dowiadujemy się z „Akt prokonsularnych św. Cypriana”:

Walerian i Galien raczyli przysłać pismo z nakazem, by wszyscy, którzy nie zachowują religii rzymskiej, natychmiast uznali rzymskie obrzędy [...]. Zakazali też cesarze odbywać zebrania w określonych miejscach oraz wchodzenia na cmentarze; kto nie będzie przestrzegał tego zbawienego zakazu, zostanie ukarany śmiercią („Akta prokonsularne św. Cypriana”, 2020: 228-229).

Drugie zarządzenie z 258 roku nakazywało egzekucję tych, którzy odmówili złożenia ofiary, oraz konfiskatę mienia chrześcijan z wyższych warstw społecznych:

Walerian wydał do senatu zarządzenie, aby biskupi, prezbiterzy i diakoni zostali zaraz straceni, senatorowie zaś i znakomici mężowie i członkowie rzymskiego rycerskiego stanu po utracie godności mają być pozbawieni majątku; gdyby zaś po jego utracie byli dalej chrześcijanami, mają być również ścięci. Znakomite niewiasty po konfiskacie ich majątku mają być zesłane na wygnanie, będący zaś na służbie cesarskiej, którzy czy to przedtem, czy teraz wyznali [Chrystusa], po konfiskacie ich majątku

³ Cyt. za: Euzebiusz z Cezarei (1924), *Historia Kościoła*, tłum. Lisiecki, A., Fiszer i Majewski, Poznań: 363.

mają być napiętnowani i w więzach zesłani do dóbr cesarskich (Cyprian z Kartaginy, 1968: 306).

W wyniku tego właśnie dekretu śmierć męczeńską w Kartaginie poniósł św. Cyprian (*Acta Proconsularia Sancti Cypriani*), a niedługo po nim w Tarragonie zginęli biskup Fruktuoz i jego dwaj diakoni Auguriusz i Eulogiusz. Informację o tym znajdujemy w tzw. Aktach Fruktuoza, Auguriusza i Eulogiusza (*Passio Fructuosi, Augurii et Eulogii*, 1987: 766), w najstarszym, jakim dysponujemy, tekście źródłowym odnoszącym się do kultu męczenników na Półwyspie Iberyjskim (Musurillo, 1972: 176-185; Fábrega Grau, 1953; Riesco Chueca, 1995: 71-79)⁴. Został on spisany prawdopodobnie przez jednego ze świadków męczeńskiej śmierci biskupa Tarragony i jego diakonów, która nastąpiła 21 stycznia 259 roku. Autor pisze, że biskup i jego diakoni, po tym, jak ich wtrącono do więzienia i osadzono przed trybunałem, zostali skazani na spalenie żywcem w amfiteatrze. Wspomina, że Fruktuoz „gdy stanął w bramie amfiteatru był już bliższy dostąpienia niewiedzącego wieńca, nie zaś poniesienia kary” (*Passio S. Fructuosi episcopi et Augurii ac Eulogii diaconorum*, 1987: 766). W części, która została prawdopodobnie dopisana do *Akt* w IV wieku (Serra-Vilaró, 1936: 36; Macías Solé, 2010: 218), znajdujemy informację, że po śmierci prochy męczenników zebrano i rozdzielono jako relikwie wśród wiernych. W wyniku objawienia Fruktuoza ponownie je zebrano. Autor nie precyzuje jednak, gdzie zostały złożone (*Passio Fructuosi, Augurii et Eulogii*, 7).

Historię męczeństwa Fruktuoza, Auguriusza i Eulogiusza przedstawia również Prudencjusz w VI hymnie *Peristephanon*. Podobnie jak autor *Akt* Prudencjusz podaje, że po aresztowaniu przyprawiono

⁴ Fábrega Grau (1953) cytowane w tekście jako: *Pasionario Hispánico*; Riesco Chueca (1995) cytowane w tekście jako: *Pasionario*. Więcej na temat *Passio* zob. Gavalda Ribot, J.M. (2009), *Les Actes del martiri de sant Frutuós, bisbe de Tarragona, i dels seus diaques sant Auguri i sant Eulogi. Context històric, teologia i espiritualitat*, Barcelona; Luongo, G. (2010), *La Passio Fructuosi. Una approccio storico-letterario*, w: Gavalda, J.M., Muñoz, A., Puig, A. (red.), *Pau, Frutuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, s. 255-280.

biskupa i diakonów na forum, gdzie „ludzi tych w kajdany zakął oprawca, żądny ich krwi, i powlókł wprost do więzienia”, a następnie przed trybunał, który skazał ich na śmierć (Aureliusz Prudencjusz Klemens, 2006: 241n.). By wyrok został wykonany, „na arenę przyszli [gdzie] rozpalono ogień, a sługa piekła [...] zbudował stos wysoki” (Aureliusz Prudencjusz Klemens, 2006: 243). Tam zostali spaleni żywcem, a ich prochy jako „skarb poświęcony brano do swych domów”. Niedługo później jednak „zjawiły się postacie w białych szat blasku, każąc zebrać zewsząd święte ich prochy i pochować tak razem w urnie z marmuru (*cavum marmore*)” (Aureliusz Prudencjusz Klemens, 2006: 245n.).

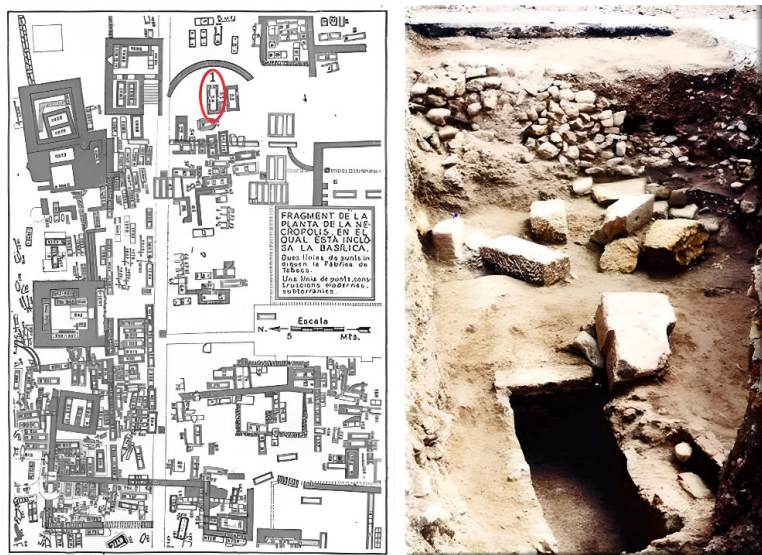
Wydaje się, że użyte przez Prudencjusza określenie *cavum marmore* nie odnosiło się do urny, czyli pojemnika na prochy, o którym czytamy w polskim tłumaczeniu. Raczej chodziło o zagłębienie w ziemi, które w czasach Prudencjusza najwidoczniej było wyłożone marmurowymi płytami. Tak uważał m.in. Joan Serra i Vilaró, wysuwając hipotezę o lokalizacji pochówku męczenników z Tarragony w jednym z grobów („sepultura nr 24”), odkrytym przez niego w 1920 roku podczas wykopalisk. Mieścił się on na rozpościerającej się na powierzchni około 8000 m² wczesnochrześcijańskiej nekropoli, położonej nad rzeką Francolí, na której niedługo później miała stanąć Fabryka Papierosów (López Vilar, 2006: 243; Serra-Vilaró, 1936: 64) (ilustracja 1 i 2). Za taką identyfikacją przemawia jego zdaniem przede wszystkim marmurowa okładzina ścian grobu, a ponadto jego usytuowanie w centrum absydy bazyliki, którą później wzniesiono na tym cmentarzu (Serra-Vilaró, 1936: 64; Vives i Gatell, 1936: 377n.). Obecnie badacze nie odrzucają zupełnie tej identyfikacji, niektórzy jednak kierują się większą ostrożnością (Iwaszkiewicz-Wronikowska, 2010: 133; López Vilar, 2006: 259). Pod koniec lat 70. XX wieku María Dolores del Amo zauważyła, że w bazylice odkryto jeszcze kilka innych grobów wykładanych płytami marmurowymi, a w centrum absydy znajdowały się również inne pochówki (m.in. niewielki grób dziecięcy) (Amo, 1979: 243n., 276n.). Argumenty Marii Dolores del Amo nie przekonały jednak innych lokalnych badaczy, którzy w październiku 2014 roku podjęli próbę ponownego przebadania fragmentu

nekropoli⁵. W czasie prac archeologicznych odsłoniли fundamenty absydy oraz otworzyli wspomniany grób nr 24. Ustalili m.in., że wykonany został na planie prostokąta ($2,75 \times 0,995$ m, 80 cm głębokości), z nieregularnych kamieni i zaprawy wapiennej, a następnie wyłożony wtórnie wykorzystanymi płytami z marmuru. Co więcej, ustalono, że znajduje się on poniżej poziomu fundamentów absydy, co oznacza, że powstał wcześniej, czyli zanim wzniesiono bazylikę (Macias Solé [et al.], 2015: 14-15). Trudno zatem oprzeć się wrażeniu, że bazylika została zaprojektowana tak, aby grób nr 24 znalazł się w centrum absydy, w miejscu prawdopodobnego posadowienia ołtarza (ilustracja 2).

Dodatkowym argumentem, który wydaje się przemawiać za tą lokalizacją grobu męczenników, jest znalezienie na terenie bazyliki kamiennego ułamka z napisem „CTUOSI A”, który na podstawie badań paleograficznych datuje się na V wiek (ICERV, n. 321: 109; RIT 942: 414)⁶ (ilustracja 3). Przeważa hipoteza, że inskrypcja zawiera fragment imienia Fruktuoza oraz pierwszą literę imienia Auguriusza i że należy rekonstruować ją tak, jak zaproponował José Vives, jako „[...Fru]ctuosi, A[ugurii et Eulogii]”, ewentualnie z terminem „memoria” (Vives, 1993: 247-251; Duval, 1993: 173). Ponieważ zabytek znaleziony został poza kontekstem archeologicznym, było (i nadal jest) bardzo trudno określić jego pierwotne przeznaczenie. Uczeni na ogół w ślad za Joanem Serrá i Vilaró szukają analogii w innych wczesnochrześcijańskich bazylikach i uznają, że wraz z kolumnką stanowił on element transenny ołtarza wzniesionego nad grobem świętych (Serrá i Vilaró, 1936: 61-63; Martí i Aixalà, 2009: 138; Moncunill Cirac, Muñoz Melgar, 2009: 30).

⁵ Zespół kierowany przez Josepa Marię Macias Solé, Andreu Muñoz Melgara i Immę Teixell Navarro, którzy reprezentowali Kataloński Instytut Archeologii Klasycznej (IACC), Muzeum Biblijne Tarragony i Ratusz Miejski.

⁶ Vives, 1942: cytowany w tekście jako ICERV; Alföldy, 1975: cytowany w tekście jako RIT.

Ilustracja 2. Nekropola nad rzeką Francolí wg J. Serrà i Vilaró (1 – grób nr 24) (Serrà i Vilaró, 1936: 70, zmodyfikowany przez A. Zimnowodzka). Po prawej: grób w 2014 roku (Macias Solé [et al.], 2015: 14)

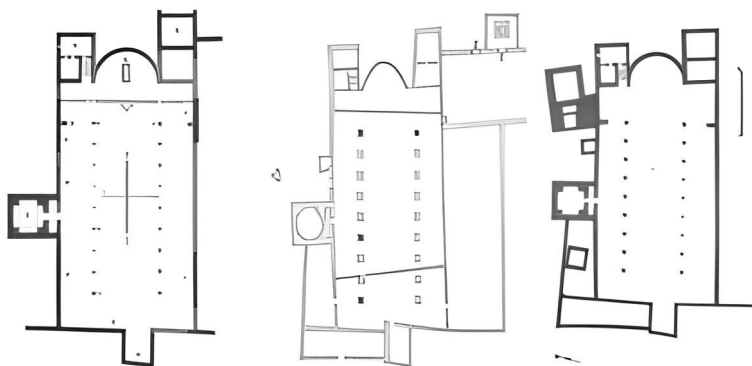
Faktem pozostaje odnalezienie inskrypcji z imionami pierwszych męczenników Tarragony na terenie cmentarza, który z całą pewnością stał się od co najmniej początku V wieku miejscem ich kultu. Nie sposób nie zauważyć występującego na obszarze cmentarza zjawiska *tumulatio ad sanctos*, czyli wyjątkowo dużej liczby pochówków wiernych, którzy, jak pokazują zachowane inskrypcje grobowe, zarówno w V wieku, jak i jeszcze na początku VI wieku pragnęli być pochowani w pobliżu świętych: „sanctoru[m se]de quiesces”, „in se[de s[a]nctoru [qu]ie[s]ci[s]” (RIT 1008, 1010: 445n.; ICERV, n. 208, n. 209: 66). Nekropola była usytuowana wzdłuż Via Augusta, a okres jej najintensywniejszego użytkowania datuje się na IV-V wiek. Świadectwem rozwoju kultu męczenników w tym miejscu jest bazylika postawiona na grobach, które znalazły się głęboko pod jej posadzką lub w jej murach, określana w środowisku badaczy jako Bazylika Francolí (Amo, 1979: 244n.).

Ilustracja 3. Fragment inskrypcji z bazyliki Francolí (López Vilar, 2006: 259)

Czas jej funkcjonowania jest przedmiotem dyskusji. O ile czas powstania bazyliki większość badaczy określiło na pierwszą połowę V wieku, o tyle moment jej opuszczenia datuje się z pewną dozą prawdopodobieństwa, m.in. na podstawie inskrypcji grobowych, na koniec VI wieku albo na VII wiek (RIT n. 948; Amo, 1979: 241n.; López Vilar, 2013: 345; Godoy Fernández, 1995: 188; Sales Carbonell, 2012: 315; López Vilar, Puche Fontanilles, 2013: 153).

Bazylika Francolí była budowlą trójnawową o znacznych rozmiarach ($38,6 \times 18,5/19$ m), orientowaną, z półokrągłą absydą, transeptem i prostokątnym pomieszczeniem otwartym na nawę główną (Palol, 1967: 58; López Vilar, 2010: 353) (ilustracja 4).

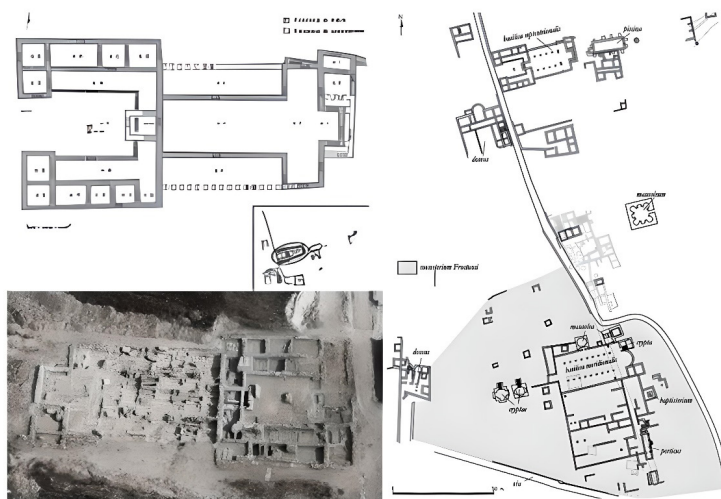
Ilustracja 4. Plan Bazyliki Francolí (od lewej) wg J. Serra i Vilaró, wg M.D. del Amo oraz wg J. Lópeza Vilara (López Vilar, 2006: 207-208)

Przestrzeń między absydą a *quadratum populi* była wydzielona od zachodu przegrodami, po których pozostały miejsca mocowań cancelli oraz ich fragmenty datowane na VI wiek (López Vilar, 2013: 345; Amo, 1979: 345). Niedługo po wzniesieniu bazyliki po obu stronach absydy dobudowano dwa pomieszczenia na planie prostokąta. W pierwszym z nich, po stronie południowej, odkryto liczne pochówki. W drugim, podziemnym, określanym jako *Cripta de los Arcos*, dobudowanym po stronie północnej, znaleziono trzy pomieszczenia z grobami, z których dwa były wyjątkowo okazałe, przykryte mozaikowymi płytami (Amo, 1979: 113, 228-230; López Vilar, 2006: 29-212; López Vilar, Puche Fontanilles, 2013: 153n.).

Po północnej stronie bazyliki znaleziono ponadto kilka innych aneksów oraz mauzoleów wolnostojących. Na południe od absydy natomiast odsłonięto fragmenty murów kilku pomieszczeń z licznymi pochówkami. W jednym z nich, zbudowanym prawdopodobnie na planie kwadratu, zapewne na początku drugiej połowy V wieku, zachowały się pozostałości basenu chrzcielnego, co dowodzi, że miała tam miejsce liturgia chrztu (Amo, 1979: 230, 232-236, 248n.; López Vilar, 2006: 209; López Vilar, Puche Fontanilles, 2013: 153). Liczne pochówki, w tym dekorowane mozaikami, znaleziono m.in. na poziomie

posadzki z V wieku na przestrzeni całej bazyliki (López Vilar, 2013: 345n.; López Vilar, Pucho Fontanilles, 2013: 154n.).

Zdaniem badaczy z funkcjonowaniem Bazyliki Francoli związana była również druga budowla bazylikowa. Została ona odkryta na początku XX wieku i nazywana przez jej odkrywcę, Jordiego Lópeza Vilara, Bazyliką Północną, a przez mieszkańców Tarragony – Bazyliką del Parc Central, co nawiązywało do nazwy centrum handlowego, które nad nią wzniesiono. Czas jej powstania ustalono na V, najpóźniej VI wiek (López Vilar, 2006: 109, 252-254; López Vilar, 2013: 346n.) (ilustracja 5).

Ilustracja 5. Bazylika Północna (po lewej); Bazylika Północna i Bazylika Południowa (Francoli) połączone drogą – nekropola wczesnochrześcijańska (po prawej) (López Vilar, 2006: 110, 276)

Bazylika Północna była budowlą o wymiarach $24 \times 15,20$ m, zorientowaną, trójnawową, z prostokątną absydą i niewykraczającym poza nawy boczne transeptem. W pobliżu absydy znaleziono kolumnkę, która według badaczy mogła stanowić element ołtarza (López Vilar,

2006: 125n.; López Vilar, 2013: 346n.; Sastre de Diego, 2009: 212n.). Od zachodu (wewnątrz atrium) do nawy głównej przylegało prostokątne pomieszczenie, które pełniło funkcję mauzoleum. W bazylice i atrium znajdowały się inne liczne pochówki, przy czym jeden grób, w centralnej części nawy głównej, opatrzony był płytą nagrobną. Była to płyta nagrobna mniszki Tekli. Płyta ta – znaleziona w nawie głównej – w pierwszym momencie skłoniła kierującego wykopaliskami Jordiego Lópeza Vilara do wysunięcia hipotezy, że bazylika wchodziła w skład kompleksu klasztornego. Przemawiać za tym miała również obecność wzniesionych w sąsiedztwie bazyliki budynków o przeznaczeniu gospodarczym (López Vilar, 2006: 145n., 161-163, 173-186; López Vilar, 2013: 347n.). Kolejnymi przesłankami miały być wzmianki w tekstach źródłowych, np. w datowanym na 419 rok liście Konsencjusza (Consentius) do Augustyna: „in civitate [...] Tarraconensi, in qua mihi monasterium instruxi” (Augustinus, 1981: 52), czy w epitafium biskupa Sergiusza (520-555), z którego wynika, że w VI wieku na obrzeżach miasta wznosił cenobium: „[...] Sergi[us] pontifex s[an]c[tu]s / qui sacri labentia restaurans culmina templi / haud procul ab urbe construxit cenobium [...]” (RIT 939: 413n.).

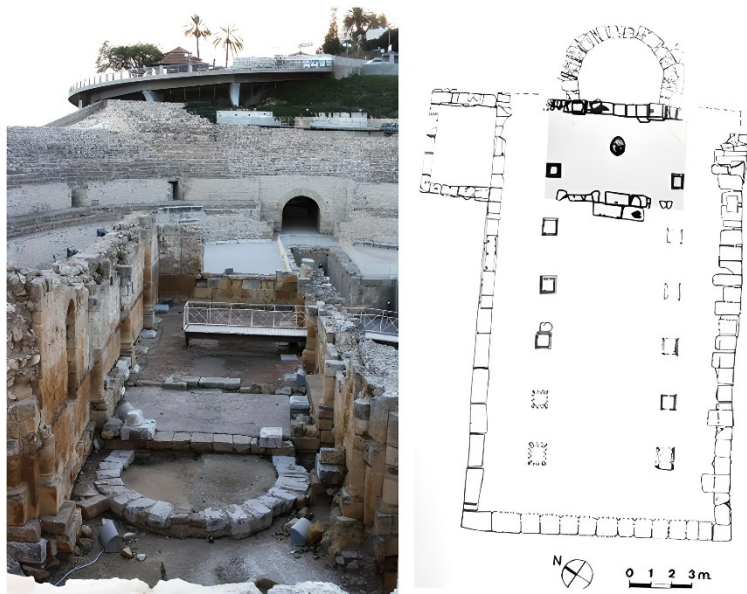
Dalsze badania skłoniły jednak Jordiego Lópeza Vilara do wysunięcia kolejnej hipotezy. Uważa, że obiekt mógł powstać w bezpośrednim sąsiedztwie sanktuarium Fruktuoza i diakonów jako donacja osoby świeckiej lub duchownej, a powstałe obok budowle mogły tworzyć *fundus*, którego zadaniem było utrzymanie bazyliki. Jako argument podaje obecność w bazylice licznych pochówków mężczyzn, kobiet, a także dzieci, co nie wydaje się charakterystyczne dla bazylik klasztornych (López Vilar, 2006: 348n.). Niezależnie od przeznaczenia tego kompleksu budowli nie ma wątpliwości, że wybór miejsca w sąsiedztwie bazyliki wzniesionej nad grobem Fruktuoza, Auguriusza i Eulogiusza był nieprzypadkowy, a o ich ścisłym powiązaniu świadczy również droga łącząca oba obiekty (López Vilar, 1997: 63) (ilustracja 5).

Badacze uważają, że okres największego rozkwitu kultu męczenników sprawowanego w zespole budowli usytuowanych nad rzeką Francolí przypada na V wiek, zwłaszcza na jego pierwszą połowę. Obie budowle funkcjonowały jeszcze do drugiej połowy VI wieku

(López Vilar, 2013: 351n.; López Vilar, Puche Fontanilles, 2013: 153; Godoy Fernández, 1995: 188; Sales Carbonell, 2012: 315). Mniej więcej w tym czasie pojawiło się w Tarragonie nowe miejsce kultu. Wydaje się, że kult został przeniesiony do miejsca, w którym Fruktuoz, Auguriusz i Eulogiusz zginęli śmiercią męczeńską, czyli do amfiteatru (Saxer, 1994: 453-460). Badania w amfiteatrze prowadził jako pierwszy w 1948 roku Samuel Ventura Solsona⁷, a kontynuował je w latach 1987-1989 zespół badaczy Taller Escola d'Arqueologia (TED'A) (Ventura Solsona, 1954: 259-280; Ventura Solsona, 1955; TED'A, 1990). Pod znajdującym się w amfiteatrze średniowiecznym kościołem Santa María del Miracle natrafiono na datowane na VI wiek pozostałości trójnawowej budowli ($22,75 \times 13$ m) wzniesionej ze spoliów pozyskanych z różnych publicznych budowli miasta (amfiteatr, Forum Miasta) (ilustracja 6).

Nawa główna ($14 \times 5,60$ m) bazyliki, zakończona podkowiastą absydą (szerokość ok. 4,50 m do krawędzi zewnętrznej muru), oddzielona była od naw bocznych rzędem kolumn. Przed absydą płyty *cancelli* wydzielały prostokątną przestrzeń sanktuarium ($5,75 \times 4$ m). Wewnątrz znajdował się otwór (o średnicy 0,75 m) przeznaczony, jak się wydaje, na posadowienie ołtarza. Od północnego wschodu do budowli przylegało baptysterium na planie prostokąta ($3,30 \times 4,20$ m). Wokół bazyliki odnaleziono 48 pochówków (TED'A, 1990: 205, 211n.; Muñoz Melgar, 2010: 390-392; Macias Solé, 2000: 266; Ciurana [et al.], 2013: 38, 57; Sales Carbonell, 2012: 312n.).

⁷ Wyniki prac zamieścił w kilku artykułach, zob. Ventura Solsona, S. (1954), „Excavación del anfiteatro romano de Tarragona. Campañas 1948-49, 1951-52-53”, *Archivo Español de Arqueología*, 27, 89 i 90, s. 259-280; Ventura Solsona, S., (1955), *El anfiteatro romano y su tradición cristiana*, Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, Amigos del Anfiteatro, Tarragona.

Ilustracja 6. Bazylika w amfiteatrze (po lewej), plan obiektu (po prawej)
(fot. A. Zimnowodzka; TED'A, 1990: 209)

Przeniesienie w VI wieku relikwii św. Fruktuoza i diakonów miało bardzo istotny wpływ na dalszy rozwój kultu męczenników w mieście. Czczone były one w Tarragonie z pewnością do początku VIII wieku, choć kult świętych przetrwał prawdopodobnie dłużej. Wyraźnie dowodzi tego treść księgi liturgicznej, datowanej na koniec VII lub początek VIII wieku, określanej jako *Oracional de Tarragona* (*Liber Orationum de festiuitatibus*) lub – ze względu na miejsce przechowywania – *Oracional visigótico de Verona* (Vives, Claveras, 1946). Z treści jednej z zawartych w niej modlitw wynika, że została napisana dla kościoła Santa Iherusalem w Tarragonie (Vives, Claveras, 1946: 175), identyfikowanego przez niektórych badaczy z katedrą (Godoy Fernández, Gros i Pujol, 1994: 248-255). Znajduje się w niej również informacja, że z kościoła Santa Iherusalem w ostatnią niedzielę przed Wielkim

Postem wychodziła procesja, której punktem docelowym był kościół św. Fruktuoza, o czym świadczy fragment modlitwy nr 523 – *In carnes tollendas* (Godoy Fernández, Gros i Pujol, 1994: 175). Kościół jest identyfikowany przez badaczy z bazyliką w amfiteatrze, która ich zdaniem mogła funkcjonować nawet do IX wieku (Muñoz Melgar, 2016: 113). Same relikwie, jeśli wierzyć późniejszym tekstom źródłowym, w obliczu inwazji arabskiej opuściły miasto i zostały gdzieś ukryte. O ich losach można się dowiedzieć m.in. z datowanego najwcześniej na XI wiek tekstu *Vita Sanctii Prosperi*⁸ oraz z późnośredniowiecznego dzieła *Passio Sanctorum Fructuosi, Augurii, et Eulogii martyrum*, wydane w XV-wiecznej edycji kompilacji tekstów hagiograficznych *Sanctuarium seu Vitae sanctorum* przez włoskiego humanistę Bonino Mombritiusa (Mombritius, 1910: 552n.). Z obu tekstów wynika, że relikwie zostały wywiezione do miejscowości Capodimonte w Ligurii. Dodatkowo Joan Serra i Vilaró, powołując się na treść tekstu *Vita Sancti Prosperi*, uważał, że wywiezienie ich relikwii, a także innych kosztowności skarbcza kościelnego (w tym księgi liturgicznej *Liber Orationum de festiuitatibus*) odbyło się na polecenie rezydującego wówczas w Tarragonie biskupa Prosperusa w 711 roku (Serra i Vilaró, 1943). Choć badacze wciąż spierają się o wiarygodność tych dość późnych źródeł, faktem jest ufundowanie kaplicy dedykowanej męczennikom Fruktuozowi, Auguriuszowi i Eulogiuszowi w Capodimonte, która później dała początek lokalnemu klasztorowi św. Fruktuoza (Franchi dei Cavalieri, 1959: 41; Amo, 2001: 276).

Reasumując, zachowane w tekstach źródłowych informacje oraz wyniki badań archeologicznych nie pozostawiają wątpliwości, że w okresie od V do VIII wieku kult biskupa Fruktuoza oraz jego diakonów Auguriusza i Eulogiusza w Tarragonie nieustannie się rozwijał. Świadczy o tym funkcjonowanie w mieście aż trzech poświęconych im miejsc kultu: wzniesionej w V wieku w miejscu pochówku świętych tzw. Bazyliki Francolí, wybudowanej nieco

⁸ *Vita* zachowało się m.in. w Kodeksie 719 (alias B.I.4) w Bibliotece Casanatense; w Bibliotece Watykańskiej w Kodeksie Barberiniano, XII, 29 (dawniej 295); w Archiwum św. Jana na Lateranie w Kodeksie A.79 (alias B).

później w jej sąsiedztwie tzw. Bazyliki Północnej oraz ufundowanej w VI wieku w miejscu śmierci męczeńskiej biskupa i diakonów bazyliki w amfiteatrze. Mimo przeciwności losu, w których wyniku relikwie świętych musiały opuścić Tarragonę, a nawet Półwysep Iberyjski, ich kult ostatecznie wrócił do miasta. Pamięć o nich kultywowana jest podczas rocznicowych uroczystości upamiętniających wydarzenia z 21 stycznia 259 roku, w których trakcie mieszkańcy organizują rekonstrukcję historyczną śmierci tarragońskich męczenników na arenie amfiteatru.

Bibliografia

- „Akta prokonsularne św. Cypriana” (2020), tłum. Michalski, M., w: Starowieyski, M. (red.) (2020), *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, WAM, Kraków.
- AMO, M.D. DEL (1979), *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Excma. Diputació Provincial, Tarragona.
- AMO, M.D. DEL (2001), „Obispos y eclesiásticos de Tarraco desde los inicios del cristianismo a la invasión sarracena del 711 dC”, *Butlletí Arqueològic*, 23, s. 259-280.
- ARRAYAS MORALES, I. (2004), „Tarraco, capital provincial”, *Gerión*, 22(1), s. 293-303.
- AUGUSTINUS (1981), *Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem proditae*, Divjak, J. (wyd.), *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (CSEL), 88.
- AURELIUSZ PRUDENCJUSZ KLEMENS (2006), *Wieniec męczeńskie (Peristephanon)*, wstęp i oprac. Starowieyski, M., tłum. Brożek, M. i Kan-tecki, A., WAM, Kraków.
- BASLEZ, M.F. (2009), *Prześladowania w starożytności*, tłum. Łukaszyk, E., WAM, Kraków.
- BRAVO BOSCH, M.J. (2008), „La reorganización administrativa de Hispania con César y Augusto”, *Revue Internationale des droits de l'Antiquité*, 55, s. 107-137.
- CIURANA, J., MACIAS, J.M., MUÑOZ, A., TEIXELL, I., TOLDRÀ, J.M. (red.) (2013), *Amphitheatrum, memoria martyrum et ecclesiae*, Secretaria

- d'Universitats i Recerca del Departament d'Economia i Coneixement de la Generalitat de Catalunya, Ajuntament de Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Museu Bíblic Tarraconense i Associació Cultural Sant Fructuós, Tarragona.
- CYPRIAN Z KARTAGINY (1969), *Listy*, tłum. Szoldrski, W., Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa.
- DÍAZ GARCÍA, M. (1997-1998), „La Tarraco republicana. Estado de la cuestión”, *Butlletí Arqueològic*, 19-20, s. 122-135.
- DUVAL, I. (1993), „Projet d'enquête sur l'épigraphie martyriale en Espagne romaine, visigothique (et byzantine)”, *Antiquité Tardive*, 1, s. 173-206, <https://doi.org/10.1484/J.AT.2.301199>.
- FRANCHI DEI CAVALIERI, P. (1959) „Las actas de San Fructuoso de Tarragona”. *Butlletí Arqueològic*, 65-68, s. 3-70.
- FREND, W.H. (1965), *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Blackwell, Oxford.
- GODOY FERNÁNDEZ, C. (1995), *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- GODOY FERNÁNDEZ, C., GROS I PUJOL, M. (1994), „L'Oracional Hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tarraco a l'Antiguitat Tardana: possibilitats i límits”, *Pyrenae*, 25, s. 245-255.
- HAUSCHILD, T. (1983), „La muralla y el recinto superior romano de Tarragona”, *Butlletí Arqueològic*, 4-5, s. 101-139.
- IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, B. (2010), „Der Liber Peristephanon als Quelle für christliche Archäologie”, w: Zimmerl-Panagl, V., Weber, D. (red.), *Text und Bild*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, s. 127-142.
- KERESZTES, P. (1975), „Two Edicts of the Emperor Valerian”, *Vigiliae Christianae*, 29, 2, s. 81-95, <https://doi.org/10.2307/1583165>.
- LÓPEZ VILAR, J. (1997), „Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco”, *Revista de Arqueología*, 197, s. 58-64.
- LÓPEZ VILAR, J. (2006), *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco: el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J. (2010), „El santuari paleocristià dels sants màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi en el suburbi de Tàrraco”, w: Gavalda Ribot, J.M.

- [et al.] (red.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII) (Actes del Congrés de Tarragona, 19-21 de juny de 2008)*, Fundació Privada Liber, Tarragona, s. 351-379.
- LÓPEZ VILAR, J. (2013), "El santuario paleocristiano de los mártires Fructuoso, Augurio y Eulogio en el suburbio de Tarraco", w: Brandt, O. [et al.] (red.), *Acta XV Congressus Internationalis de Archaeologiae Christianae. „Episcopus, Ciuitas, Territorium” (Toleti 2008)*, Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano, s. 343-356.
- LÓPEZ VILAR, J., PUCHE FONTANILLES, J.M. (2013), "Arquitectura paleocristiana de Tarragona (segles IV-V)", w: Macias Solé, J.M., Muñoz Melgar, A. (red.), *Tarraco christiana ciuitas*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, s. 149-162.
- MACIAS SOLÉ, J.M. (2000), "Tarraco en la Antigüedad tard a: Un proceso simultáneo de transformación urbana e ideol gica", w: Ribera i Lacomba, A. (red.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Ajuntament de Valencia, Valencia, s. 259-271.
- MACÍAS SOLÉ, J.M. (2010), "La Tarragona de Fructuós: una visió retrospectiva", Gavald  Ribot, J.M. [et al.] (red.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII) (Actes del Congrés de Tarragona, 19-21 de juny de 2008)*, Fundació Privada Liber, Tarragona.
- MACIAS SOLÉ, J.M., MENCH N BES, J., MUÑOZ MELGAR, A., TEIXELL NAVARRO, I. (2010), "La acr polis de Tarraco y la implantación urbana del culto imperial en la capital de la Hispania C terior", *Bollettino di Archeologia on line I*, A/A8/4, s. 50-66.
- MACIAS SOLÉ, J.M., MUÑOZ MELGAR, A., TEIXELL NAVARRO, I. (2015), "La tumba martiral de los santos Fructuoso, Augurio y Eulogio de Tarragona", *Adi s*, 112, s. 14-15.
- MAR, R., RUIZ DE ÁRBULO, J., VIV , D. (2010), "El foro de la colonia Tarraco entre la República y el Imperio", w: González Villaescusa, R. (wyd.), *Simulacra Romae II: Rome, les capitales de province (capita provinciarum) et la création d'un espace commun européen: une approche archéologique*, Société archéologique champenoise, Reims, s. 39-70.
- MAR, R., RUIZ DE ÁRBULO, J., VIV , D., BELTRÁN-CABALLERO, J.A. (2015a, b), *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*, t. 1., Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.

- MARTÍ I AIXALÀ, J. (2009), „Disset segles de devoció a sant Fructuós bisbe i màrtir”, w: Gavalda Ribot, J.M [et al.] (red.), *Les Actes del martiri de sant Fructuós, bisbe de Tarragona, i dels seus diaques sant Auguri i sant Eulogi: context històric, teologia i espiritualitat*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Tarragona, s. 133-145.
- MOMBRITIUS, B. (red.) (1910), *Sanctuarium seu Vitae sanctorum, Fontemoining et Socios*, Paris, t. 1.
- MONCUNILL CIRAC, L.M., MUÑOZ MELGAR, A. (2009), „El context històric de la Passió Fructuosi”, w: Gavalda Ribot, J.M [et al.] (red.), *Les Actes del martiri de sant Fructuós, bisbe de Tarragona, i dels seus diaques sant Auguri i sant Eulogi: context històric, teologia i espiritualitat*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Tarragona, s. 17-37.
- MUÑOZ MELGAR, A. (2010), „La memòria de sant Fructuós en la basilica de l'amfiteatre de Tarraco”, w: Gavalda Ribot, J.M. [et al.] (ed.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII) (Actes del Congrés de Tarragona, 19-21 de juny de 2008)*, Fundació Privada Liber, Tarragona, s. 381-396.
- MUÑOZ MELGAR, A. (2016), „La basilica visigòtica del anfiteatro de Tarragona: definición, técnicas constructivas y simbología de un templo martyrial”, *Quaderns de d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona. Època II*, 12, s. 107-127.
- PALOL, P. DE (1967), *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV al VI)*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid-Valladolid.
- PASSIO FRUCTUOSI, AUGURII ET EULOGII, w: Fàbrega Grau, À. (wyd. i oprac.) (1953), *Pasionario Hispánico (siglos VII-LX)*, t. 2, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid-Barcelona, s. 183-186; lub w: Musurillo, H. (1972), *The acts of the Christian martyrs*, Oxford The Clarendon Press: University Press, Oxford, s. 176-185; lub w: Riesco Chueca, P. (wyd. i oprac.) (1995), *Pasionario Hispánico*, Universidad de Sevilla, Sevilla, s. 71-79; lub w: „Akta świętych męczenników biskupa Fruktuoza i diakonów Auguriusza i Eulogiusza”, (1997), tłum. Malinowski, A., *Vox Patrum*, 17, s. 764-766.

- PISAREK, S. (2001), „Czy św. Paweł zrealizował projekt odbycia podróży apostołskiej na krańce zachodu, to jest do Hiszpanii (Rz 15,24.28)?”, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 34, s. 115-143.
- POLIBIUSZ (2005), *Dzieje*, tłum. Hammer, S., Ossolineum-De Agostini, Wrocław-Warszawa, t. 1.
- PUIG I TÀRRECH, A. (2010), „Les probabilitats d’una missió de Pau a Tarragona”, w: Gavalda Ribot, J.M. [et al.] (red.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII) (Actes del Congrés de Tarragona, 19-21 de juny de 2008)*, Fundació Privada Liber, Tarragona, s. 133-155.
- RUIZ DE ÁRBULO, J. (1992), „Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior Republicana”, w: Dupré y Raventós, X. (wyd.), *Miscellània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Edicions El Mèdol, Tarragona, s. 115-130.
- SALES CARBONELL, J. (2012), *Las construcciones cristianas de la Tarraconensis durante la Antigüedad Tardía: topografía, arqueología e historia*, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- SASTRE DE DIEGO, I. (2009), *El altar en la arquitectura cristiana hispánica, siglos V-X*, Madrid, t. 1-3 (rozprawa doktorska nieopublikowana).
- SAXER, V. (1994), „Archéologie et hagiographie à propos des martyrs de la Tarraconaise inscrits dans le Martyrologe Hiéronimien”, w: *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, s. 453-460.
- SERRA-VILARÓ, J. (1940), *San Próspero obispo de Tarragona y sus compañeros los santos Justino Procopio, Marcial, Pantaleón y Jorge venerados en Italia, y desconocidos en su patria*, Tallers tipogràfics: Suc. de Torres & Virgili, Tarragona.
- SERRA-VILARÓ, J. (1936), *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tallers tipogràfics: Suc. de Torres & Virgili, Tarragona.
- SERRA-VILARÓ, J. (1943), *San Próspero de Tarragona y sus discípulos refugiados en Italia en año 711*, Balmes, Barcelona.
- TACYT (2004), *Dzieła*, tłum. Hammer, S., Czytelnik, Warszawa.
- TED’A (1990), *L’Amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l’església romànica*, Taller Escola d’Arqueologia, Tarragona.

- TERRADO ORTUÑO, P. (2019), *El puerto de Tarraco en época romana (siglos II aC – III dC). Fuentes, historiografía y arqueología*, Autoritat Portuària de Tarragona y Arola Editors, Tarragona.
- TYTUS LIWIUSZ (1974), *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, tłum. Brożek, M., Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- VIVES, J., CLAVERAS, J. (wyd.) (1946), *Oracional Visigótico*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Escuela de Estudios Medievales, Barcelona.
- VIVES I GATELL, J. (1936), *Inscripcions cristianes de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (1927-1931), 8, s. 375-400.
- VIVES, J. (1993), „Una inscripció històrica dels martirs de Tarragona”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, 9, s. 247-252.